

RIMANTAS KMITA

Barzdoti, liūdni ir su Kafkos tomeliu rankose: auksinis 7-ojo dešimtmečio jaunimas lietuvių prozoje

Anotacija: Pasitelkus kultūrinį ir politinį Atlydžio kontekstą straipsnyje skaitomi du grožinės literatūros tekstai – Justino Marcinkevičiaus apysaka *Pušis, kuri juokėsi* ir Juozo Baltušio apsakymas „Praėjo mergina“. Analizėje parodoma, kaip abiejų autorių jaunimo vaizdavimas koreliuoja su to meto komunistinės ideologijos puoselėjamu jaunimo kultu, o jaunimo kritika nukreipta tam, kad atitiktų oficialų jaunuolio paveikslą. Abiejų autorių, o ypač Marcinkevičiaus atveju, oficiali ideologija sutampa su konservatyviu kaimo etosu ir iš jo kylančiu požiūriu į jaunimo moralę.

Raktažodžiai: sovietmetis, Atlydis, jaunimas literatūroje, Justinas Marcinkevičius, Juozas Baltušis, ideologija.

Įvadas

„Jaunimas“ – vienas iš svarbiausių Atlydžio raktažodžių. Neabejotinai tai buvo tos epochos ideologijos dalis – jaunas, veržlus, stiprus, entuziastingas žmogus, besiveržiantis į romantinius tolius, išgyvenantis pakylėtą laisvės jausmą totalitarinėje valstybėje. Tokia buvo Chruščiovo epocha ir jos atsakas Stalino asmenybės kultui. „Jaunystė virto teleologiniu konceptu, kuris buvo nukreiptas į žmogaus tobulumą (ir išskirtinai vyrų, nes ilgą laiką jaunystė buvo beveik visiškai maskulinistinė idėja). Jaunystė reiškė padidėjusį sąmoningumą, bet taip pat ir egzistencinę baimę (*existential angst*), nesaugumą, savęs paieškas. Nuolat svyruodama tarp herojiško, viltingo, pavojingo ir neviltingo, jaunystė įsitvirtino visuomenės kategorijose, diskurse ir leksikoje. Dvidešimtas amžius nebuvo senų, išmintingų žmonių amžius. Tai buvo laikas, kai visi norėjo būti jauni“¹, –

1 Juliane Fürst, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*, OUP Oxford, 2010, p. 8.

apie Sovietų Sąjungą rašė istorikė Juliane Fürst, nors jaunimo kelionės iš miesto ir už civilizacijos ribų, nakvojimas palapinėse, dainos prie laužo ir bandymas suvokti, kas tai yra jaunystė, toli gražu ne vien Sovietų Sąjungos fenomenas, o jo pradžia – dar XIX a. vokiečių „keliaujančių paukščių“ (*Wandervogel*) judėjime².

„Optimizmas ir jaunystė visuomet yra šalia, o šeštojo dešimtmečio pabaigoje didžioji dauguma žmonių Sovietų Rusijoje buvo jauni ir labai jauni. Iš tiesų, 55 procentai visuomenės narių buvo trisdešimties arba jaunesni ir tik 10 procentų buvo vyresni negu šešiasdešimties.“³ Jaunas ir naujas – puiki galimybė ir laikas formuoti utopinį sovietinį žmogų, kasdieniškesnį, paprastesnį, nuoširdų, bet ne mažiau ideologiškai tvarkingą. Maskvoje 1957 m. vyksta VI Pasaulinis jaunimo ir studentų festivalis, 1958-aisiais pradėta švęsti Tarybinio jaunimo diena, 1960 m. įkurtas Maskvos Patrice'o Lumumbos Tautų draugystės universitetas, kur jaunimo iš Afrikos ir kitų SSRS draugiškų šalių demonstruojamas atvirumas sukuria tarptautiškumo, šalies atvirumo įspūdį. Visoje Sovietų Sąjungoje atidaromos jaunimui skirtos kavinės (Vilniuje 1962 m. atsidaro Jaunimo kavinė-skaitykla).

Epochos herojus

Eduardas Mieželaitis už sukurtą utopinį žmogų gavo Lenino premiją, bet Chruščiovo epochai reikėjo ir kitokio, paprastesnio, herojaus bei utopijos, išsipildančios ne tik kosmose, bet ir kasdieniame gyvenime. Justino Marcinkevičiaus eilėraštis, patekęs į reprezentacinę rinktinę *Manoji Lietuva* (1965), skirtą sovietinės Lietuvos 25-mečiui, apibendrina dalį tokio modeliuojamo herojaus paveikslo bruožų:

Plentas industriją groja
virpa įkaitęs asfaltas.
Šoferiai – pagrindiniai herojai,
dujotiekio vamzdžiai – altai.

2 *Ibid*, p. 9.

3 Vladislav Zubok, *Zhivago's Children: The Last Russian Intelligentsia*, Cambridge, Massachusetts, and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, p. 121.

Ploja platūs pasėlio plotai,
gyvenvietės iš vietų kilojasi.
Elektros stulpais dievotai
horizontai žegnojasi.

Skamba aukštas metalo tonas –
metalas patetinę rašo.
Iš kėbulo skystas betonas
lyg prakaitas laša.
(1964)

Tai jaunas, stiprus darbininkas ir sykiu romantikas – naujų erdvių, naujų plotų užkariautojas, neuždušintas „miesčioniškų“ poreikių ir skonio, nesėdintis vienoje vietoje, o keliaujantis ir pažįstantis naująjį sovietinį gyvenimą arba vis dar tęsiantis revoliucinę kovą⁴. Poezijoje pasirodo nauji veikėjai (šoferiai, jūreiviai, darbininkai), o prestižinėmis tampa tos profesijos, kurios sujungia mokslą ir romantiką, ieškojimus ir laisvę, – alpinistai, geologai.

Rašytojai kūrė naują ir jauną savo herojų. Kazio Sajos pjesė „Silva studentauja“ (1957), Marcinkevičiaus poema *Dvidešimtas pavasaris* (1956), Vytauto Rimkevičiaus romanas *Studentai* (1957), Algimanto Baltakio *Velnio tiltas* (1957, knygos paantraštė – „Iš bendraamžių užrašų 1947–1957“), Dalios Urnevičiūtės eilėraščiai *Gegužio lietus* (1960), Marcelijaus Martinaičio *Balandžio sniegas* (1962), kaip ir daugelis kitų knygų, atliepė jaunatviškas atšilimo nuotaikas. Tačiau, žinoma, rašytojai kuria atidžiai prižiūrimi partijos funkcionierių, Lietuvoje jaunųjų rašytojų auklėjimui skiriamas išskirtinis dėmesys, įsteigiamas almanachas *Jaunieji* ir jaunųjų rašytojų sekcija Rašytojų sąjungoje.

Naujosios epochos darbininkas turi būti žvalus, energingas, optimistiškas, nes „dekadentiškos“ nuotaikos – liūdesys, susimąstymas, elegiškumas – slopina

4 Visas to meto diskursas kūrė jauno ir nenustygstančio jaunuolio vaizdinį – naujos kovos areną: „Kartais priešas tūno tavyje pačiame. Pavyzdžiui, miestietiškas mano išlepimas. Visada malonūs draugai, linę atleisti tau tingumą ir abuojumą. Moderniška Vilniaus kavinė vakare. Šiltas dušas rytais. Jeigu gauni tik moldaviško konjako arba nėra baltos duonos – tragedija. Pradedi didžiutis senais Antikos rakandais, užmiršęs, kad bičiuliai juos jau ne kartą matė, Sibiro ekspedicijose gautu radikulitu. Viskas malonu, jauku, nekandžioja musės, ir laikas slenka be akcentuoto ritmo. Kova tebevyksta visose aukštumose ir meridianuose, karių netrūksta, tavęs niekas nepasiges.“ Algimantas Čekuolis, „Noriu grįžti į Kubą“, *Pergalė*, 1964, Nr.12, p. 67.

aktyvumą. Išorinis aktyvumas – esminis fabriko darbininko bruožas, nesvarbu, ar tai būtų veikla, kuri prisideda prie komunizmo statybos, ar socialinis žmogaus elgesys – kovojama prieš nedirbančius, bohemišką gyvenimo būdą pasirinkusius žmones. Tai epocha, perkurianti pavasario mitologemą ir pritaikanti ją sovietiniam jaunimui:

Pavasaris nemėgsta atsiliekančių – jis myli darbščius ir ryžtingus, tokius, kaip jis patsai. [...] Tik darbštieji yra teisėti naujojo pavasario draugai, tikrieji mūsų dienu didvyriai, mūsų Tėvynės patriotai. [...] Pasiaukojančiai dirbti, nepraleisti veltui nė vienos brangios minutės žmogų ragina ir įkvepia partija.⁵

Tokios nuotaikos iškyla 7-ojo dešimtmečio pirmos pusės Algimanto Mikutos, Vlado Šimkaus, Martinaičio ir kitų autorių poezijoje. Ramutė Skučaitė pirmąją savo knygą *Žydintis speigas* (1965) pradeda realistiniu, proletarišku eilėraščiu „Krovikai“, kuris sykiu pasižymi romantine nuostata, tolių romantika. Mikutos eilėraščiuose irgi vyrauja tolių, o ne namų ilgesys. Kelionės, Sibiras, kaip ir jūra ar kosmosas, reiškė laisvę, ribų nebuvimą, energiją, atvirumą, drąsiai ateities ir nežinomybės akistatą, nes viskas buvo persmelkta optimizmo („Jaunas linksmas ir beūsis kapitonas ant tiltelio. / Šypsos – kaip berniūkštis. O tiki: jis viską ras – / Gilumas tinklams. Į krantą saugų kelią.“⁶). Skučaitės knyga įdomi ir tuo, kad, esant beveik visiems Atlydžio poezijos komponentams, viskas vyksta žiemą, kažkur taigoje ar bent jau spengiančio šalčio atmosferoje. Tikrumo ir nuoširdumo tema čia kuriama ne pavasario, o išgryninančio šalčio vaizdiniais, tik rinkinio pabaigoje pagal kompozicinę logiką atsiranda pavasaris.

Atlydžio pokyčiai – ne tik socialinėje ir kultūrinėje erdvėje konstruojama utopija. Skirtingai nuo Stalino laikų, naująja ideologija tikėjo nemažai kultūros žmonių. 1961 m. Chruščiovo pažadas SSRS Komunistų partijos XXI suvažiavime per dvidešimt metų pastatyti komunizmą šiandien skamba kaip eilinis vado anekdotas. Iš šiandienos perspektyvos sunku suvokti, kaip tuo metu žmonės buvo trumpam patikėję šia utopija ir nuoširdžiai jautėsi išgyveną visai kitokį laiką. Tomas Venclova rašo apie raketą, šešiolikmetis Sigitas Geda kartu su to meto *šestidisiatnikų* diskursu kuria eilėraščius apie šoferius, Kęstutis Nastopka

5 „Pavasaris beldžiasi į visas duris“, *Jaunimo gretos*, 1961, Nr. 4, p. 6.

6 Ramutė Skučaitė, *Žydintis speigas*, Vilnius: Vaga, 1965, p. 33.

su bičiuliais augina barzdas ir svajoja vykti į Kubą padėti Fideliiui Kastro. Atlydys keistai atitiko ir susiplakė su jaunimo judėjimais Vakaruose, chronologiškai iš dalies sutapo naujos mados, kelionės, kitokia muzika. Martinaitis prisimena savo pirmosios knygos *Balandžio sniegas* laiką:

Maždaug tuo metu, kai rodėsi tos „Pirmosios knygos“, buvo apėmusi tokia revoliucinė euforija, esu tikras, jog tai turėjo ryšio su tada įvairiose šalyse iškilusiu bitnikų judėjimu, nauja muzika, elgesiu, noru telktis, veikti, nesusitaikyti ir neprisitaikyti. Tas judėjimas vienaip ar kitaip buvo susijęs ir su literatūra, Dž. Keruako „Kelyje“. Tos knygos nebuvom skaitę, net matę, bet skaičiusieji perpasakodavo, kas joje parašyta.

Kitose šalyse tai buvo pavadinta jaunimo revoliucija. Jos atgarsis reiškėsi ir to meto Sovietų Sąjungoje, literatūroje. Tai buvo V. Aksionovo „Žvaigždžių bilietas“, to meto jauni rusų poetai J. Jevtušenka, A. Voznesenskis, o ypač man – latvių poetas Ojeras Vacietis, Lietuvoje Vladas Šimkus, Algimantas Mikuta, na, ir aš šiek tiek prie jų pritapau.

[...] kitas pakilimo šaltinis buvo vadinamoji Kubos revoliucija, Fidelis Kastro. Šiandien tai gali labai keistai atrodyti. Tada žavėjo jaunas, drąsus Kubos barzdočius, įveikęs Batistos režimą. Žadino viltį, jog tai bus padaryta visur, net ir SSRS. Kazkas yra ir mano pirmoje knygelėje. Iš to laiko išliko ir barzda.

Visa tai po kelerių metų staiga baigėsi. Raketos, išsiveržimas į kosmosą tapo dar didesne karine grėsme visam pasauliui, o Fidelis Kastro – uzurpatorium.⁷

Tikėjimu prasidėjusiais pokyčiais buvo užsikrėtę daugelis jaunų žmonių ir tą tikėjimą ilgiau ar trumpiau išlaikė, tarsi būtų patikėję paskutiniu Eldaro Riazanovo filmo „Karnavalinė naktis“ (1956) dialogu: „– Laimė... Ar ji bus?“ „– Būtinai bus.“ Bet koku atveju efemerišką laisvės pojūtį to meto visuomenė patyrė.

Tokio tikėjimo priežastis galbūt buvo ir tai, kad didelio pasirinkimo to meto jaunimas neturėjo. „Tikrai prakeiktai norisi tikėt, jog daryt ir dirbt, ir kurt bus galima laisvai. Žmonės tai tiki taip grynai, jog tai užkrečia, tiek pat kiek ta dar vis neišblėsusi baimė. Jaunoji karta tiki be jokių rezervacijų. „Kitaip nebus! – sako jie. Niekad nebus, ir negali būti. Ir, klausiu, – kodėl? Kodėl esi tiek tikras? Racionalaus atsakymo neturi. Jiems būtina tikėti, kad galėtų

7 Viktorija Daujotytė, Marcelijus Martinaitis, *Sugrįžęs iš gyvenimo: Pokalbiai, literatūriniai laiškai*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 62–64.

gyvent, užtai jie tiki“, – rašė Vilniuje apsilankęs Kazys Almenas⁸. Panašiai prisimena ir Jonas Strielkūnas: „gal kiek, ir tikėjom trupučiuką, gal tuo Atšilimo metu... Tas ‚zemlia celinnaja‘ lyg užkrėtė romantika, lyg gražu buvo, pusiau tikėt buvom pradėje.“⁹

Tikėjimą pokyčiais palaikė ir kiek prasiverianti geležinė uždanga. Atsirado galimybė susipažinti su italų neorealistiniais filmais, 1955 m. pradėtas leisti žurnalas *Иностранная литература*, tapo pasiekiamos knygos lenkų kalba, oficialūs vertimai į rusų, lenkų ir lietuvių kalbas leido paskaityti Ernesto Hemingway’aus, Williamo Folknerio, Albert’o Camus, Jeano Paulio Sarte’o, Samuelio Becketto, Eugene’o Jonesco, Heinricho Böllio, Ericho Maria’os Remarque’o, Franco Kafkos kūriniais ar jų ištraukas¹⁰. Prasideda džiaz koncertai, festivaliai.

Vakarų įtaka veikė ir požiūrį į keliavimą: jaunimas nebūtinai norėjo vykti į BAM’o statybas arba alpinistų stovyklas, įdomiau buvo pažinti gyvenimą be tikslo trunkantis po Sovietų Sąjungą. Keitėsi ir požiūris į santykius. Štai filme „Мылėti“ („Любить“, 1968) mergina klausia vaikino – „Kodėl mane bučiuoji, jeigu nemyli?“ Vaikinas atsako: „Nes patinka.“ Vasilijaus Aksionovo romano *Žvaigždžių bilietas* (1961) pagrindinis herojus Dima tvirtina, kad „[š]iuolaikinė meilė turi būti laisva“, o veikėjas Alikas pareiškia: „Meilės nėra. Senamadiškas prasimanymas. Yra tik lytinių poreikių tenkinimas.“¹¹

Naujoji sovietinė utopija ir Vakarų įtaka įgavo įdomias hibridines formas. Barzdoti jaunuoliai galėjo būti „teisingi“ geologai ar alpinistai (net ir Josifas Brodskis neišvengė geologų romantikos¹²), bet taip pat ir Hemingway’aus paveikti inteligentai. Patys įdomiausi – tarpiniai personažai, teisingų naujų profesijų atstovai su vakarietiško egzistencializmo pasaulėjauta. Filme „Vertikalė“ (1967) Vladimiro Vysockio personažas alpinistas pradžioje išitaria raktinę frazę:

8 Kazys Almenas, „Kelionės į okupuotą kraštą“, 1966 gegužės 25 dienos įrašas. Nepublikuotas Kazio Almeno archyvas.

9 Viktorija Daujotytė, *Gyvenimas prie turgaus*: Monografija apie Joną Strielkūną, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 114.

10 Наум Лазаревич Лейдерман, Марк Наумович Липовецкий, *Современная русская литература 1950–1990-е годы*, 2 т. Москва: Академия, 2003, p. 90.

11 Василий Аксенов, „Звездный билет“, *Юность*, Nr. 6, 7, 1961. Prieiga internetu: http://russian.cornell.edu/russian.web/courses/310/Aksyonov_bilet.htm?fbclid=IwAR35rk_TD0NDdEXcOfDVO30Ho_F7GycgofW8vHy9n9z-LEyC9su-1AmvXzo [žiūrėta 2018 10 25].

12 Пётр Вайль, Александр Генис, *60-е: Мир советского человека*, Москва: Новое литературное обозрение, 1998, p. 128.

„O aš visokeriopai pasiruošęs: barzda, gitara.“ Ant mirties slenksčio atsidūrę alpinistai grįžta į miestą (susidūrimas su kalnais buvo iššūkis kasdienybei). Traukinių stotyje išsiskiria Vysockio vaidinamas personažas Volodia – rūkantis, barzdotas, stumdomas skubančių praeivių, jis atrodo kaip iš kito pasaulio, kitoks nei bičiuliai, kuriuos pasitinka šeimos ir jie grįžta į kasdienybės rutiną. Tokios pačios ir Vysockio filme atliekamos dainos. Įdomu tai, kad Vysockio personažas neturi jokių neigiamų konotacijų, o štai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje pradėtas kurti populiarus animacinis serialas „Na, palauk“, pratęsiantis Vysockio „Dainos apie draugą“ istoriją, jau susirūpina „neteisingo“ jaunimo auklėjimu. Šią dainą švilpauja vilkas pačioje pirmoje serijoje, lipdamas virve į balkoną pas kiškį. „Na, palauk“ personažas vilkas – akivaizdi *stiliagų* parodija – madingai rengiasi (spalvoti marškiniai ir kaklaraiščiai, platėjančios kelnės), ilgi plaukai, groja gitara, rūko, linkęs nusikalsti, laksto su motociklu. Kai kurių tyrėjų nuomone, vilkas yra konkrečiai Vysockio sukurto gyvenimo būdo parodija. Režisierius siekė, kad Vysockis ir įgarsintų vilką, bet užteko CK plenumo šį bardą ir aktorių pavadinti „odiozine figūra“, ir tokios galimybės nebeliko.

Atlydžio metu lietuvių literatūroje tokių Vakarų madomis užsikrėtusių ir neschematiškai vaizduojamų personažų, kur būtų matyti hibridiškai susilydžiusi Vakarų įtaka ir chruščiovinė sovietinė romantika, mažoka. Štai Kazio Sajos komedijoje „Silva studentauja“ barzdotas Silva (Silvestras) vengia paskaitų, mezga ryšius ne su viena mergina. Viena iš jų, Leona, sako: „Aš nenoriu, kad tave vadintų stiliaga ir simuliantu!“¹³ Iš tiesų Silva pjesėje tiesiog klasikinis avantiūristas, apsimelavęs ir norintis gyventi kuo paprasčiau. *Stiliaga* buvo negatyvus lengvabūdiškų, asocialių ir kitaip neigiamai to meto visuomenės vertinamų žmonių apibūdinimas. Šių jaunuolių linksmybes Sajos kūrinyje nusako tokia remarka: „Bugi-vugi. Abu šoka, trypia, tamposi.“¹⁴ Su Vakarų įtaka buvo kovojama, jaunimui skirtuose kūriniuose ir publicistikoje žūtbūt reikėjo ideologiškai teisingai vertinti naujus reiškinius:

Dalis jaunimo pripažįsta tik ultramodernius, ekstravagantiškus šokius ir tuo stengiasi pasirodyti prieš kitus, atkreipti į save dėmesį. Platokai kalbama apie bugi-vugi, roken-rolą ir panašius šokius. Šie šokiai turi savo prototipus apeiginiuose negrų šokiuose.

13 Kazys Saja, *Komedijos*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 139.

14 *Ibid.*, p. 140.

Atrodytų, kad jų gyvenimiškas pagrindas neginčytinas. Deja, taip nėra. Negrų šokiuose buvo aiškus turinys: sėkmingos medžioklės džiaugsmas, kovos momentai, medžioklės vaizdavimas ir t. t. Amerikanizuotuose šių šokių variantuose daugumas judesių suvulgarinti, sukarikatūrinti, apeiginis turinys išmestas ir vietoj jo įbrukta nepridengta erotika.¹⁵

Nors Atlydžio metu kultūra tarsi grįžta prie nuoširdaus, tikro, paprasto ir kasdieniško gyvenimo, tačiau būtent toks gyvenimas, neįspraustas į ideologines schemas, labiausiai kliūna ideologams. Štai Marleno Chucijevo filmas „Liepos lietus“ (1966), kuris iki šiol skamba autentiškai, buvo apkaltintas silpna dramaturgija (nėra charakterių ir siužeto klišių), estetizmu, pretenzinga režisūra. Atlydžio metu Sovietų Sąjungoje išleistos Remarque'o ir Hemingway'aus knygos ne tik tapo kultinėmis, bet įsirašė į sovietų populiariosios kultūros istoriją. Taip nutiko greičiausiai dėl to, kad ir apie karą, ir apie draugystę ir žmonių santykius kalbama be ideologinių klišių ir iš tiesų kasdieniškai. Rusų tyrinėtojos nuomone, 6-ojo dešimtmečio pabaigoje daugiausia dėl Hemingway'aus įtakos buvo madingos barzdos. Šis amerikiečių prozininkas darė didžiulę įtaką jaunimui, jo portretas kabėjo beveik kiekvienuose namuose, kurio šeimnininkai laikė save šiuolaikiniais žmonėmis (to neišvengęs ir Brodskis). Traukė ir pati hemingvėjiška dvasia – bet kokių pozų, pompastiškumo vengimas¹⁶.

Viename iš to meto svarbiausių rusų literatūros tekstų – Vasilijaus Aksionovo romane *Žvaigždžių bilietas* – jaunuoliai savo elgesį modeliuoja pagal Remarque'o herojus („Nejau remarkiški vaikinai ims verkti dėl apgautos meilės?“). Beje, Marcinkevičiaus *Pušyje, kuri juokėsi* Hemingway'ų cituoja dailės mokytojas Navickas („Kiekvienas žmogus, kaip moko Hemingvėjus, turi savo žuvį“¹⁷), o Remarque'o romanus skaito Julė, Romo sesuo. Pirmieji vertimais pasiekę Vakarų rašytojų kūriniai tapo pretekstu atkreipti partijos valdininkų dėmesį, kiek jie priimtini tarybiniam skaitytojui ir rašytojui. Eduardas Mieželaitis džiaugiasi, kad redakcijos ir grožinės literatūros leidykla pradėjo daugiau dėmesio skirti meninei formai, bet sykiu perspėja:

15 K. Poškaitis, „Ką mums šokti?“, *Jaunimo gretos*, 1962, Nr. 6, p. 15.

16 Наталия Лебина, *Энциклопедия банальностей: Советская повседневнось: Контуры, символы, знаки*, СПб.: Дмитрий Буланин, 2006, p. 69.

17 Justinas Marcinkevičius, *Raštai*, t. 5, Vilnius: Vaga, 1983, p. 51.

Mūsų rašytojai dabar skaito ir susipažįsta su pačių geriausių pasaulio rašytojų kūriniais. Juos reikia žinoti. Bet konkurencijoje reikia elgtis išmintingai ir nuosekliai. Nereikia pamiršti, kad formos mechaniškai transformuoti negalima. Kūrinio formą padiktuoja konkretus turinys, tikrovė, istorinės – politinės sąlygos, literatūros kryptis. Aš neįsivaizduoju, kad galima būtų įdomaus, gero, veiksmingo rašytojo E. M. Remarko, kuris pastaruoju metu pas mus labai skaitomas, romano „Triumfo arka“ herojų filosofiją ir psichologiją mechaniškai perkelti į mūsų knygų puslapius.¹⁸

Panašiai samprotavo ir Vytautas Bložė:

Kartais apmaudu, kai galvoji apie pasaulio mastu vykstančią didelę kovą, kai komunistiniai idealai plačiausiu mastu nugali, o mūsų krašto jaunimas į tai moja ranka, nenori nieko apie tai žinoti, susižavi aukso jaunimo gyvenimu buržuazinėse šalyse, sekdami Remarko herojais, kurių charakteris savo visuomenėje yra tam tikras protestas, nusišalina nuo gyvenimo, neturi idealų, – tai savotiška reakcija, o mūsų jaunimas tuo užsikrečia.¹⁹

Viena iš tokių „užsikrėtusiųjų“ akivaizdžiai buvo poetė Judita Vaičiūnaitė, debiutavusi Atlydžio dvasios eilėraščiais po to, kai buvo apkaltinta miesčio-niškumu ir kitomis nuodėmėmis. Šios ryškios asmenybės Vilniuje²⁰ neišleista pirmoji knyga buvo rimta priežastis kritikams atidžiai stebėti ir „principingai“ reaguoti net į, regis, su reikalaujamu diskursu visiškai nedisonuojančius tekstus:

Išvedusi savo lyrinį herojų iš ankšto kamerinio gyvenimo į plačias, šviesias erdves, poetė vis dėlto dar per mažai rūpinasi, kad jos herojus net ir pačiu intymiausiu savo vidumi būtų artimas tarybinio žmogaus moralei – komunizmo statytojo moralei. Poetei reikėtų griežčiau atrinkti į eilėraščių perkeliama gyvenimiškąją medžiagą, nes, priešingu atveju, eilėraštis nepakyla aukščiau skaitytojui ne visada įdomių privačių dienoraštinių įspūdžių, kaip tai iš dalies yra cikle „Tirpsta palatų pusynai“.²¹

18 1960 m. vasario mėn. 23–24 d. įvykusio išplėstinio LTSR Rašytojų sąjungos Valdybos plenumo stenografinis protokolai, Literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 432, l. 56.

19 1963 m. gegužės mėn. 6 d. LTSR Rašytojų Sąjungos Plenumo diskusijų stenograma, Literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 445, l. 25.

20 „Dar ‚intelektualinės dolce vita‘. Vilniuje yra trys, toną priduodančios ‚intelektualinės fėjos‘. Tai kritikė Aušra Sluckaitė, pianistė Vaičiūnaitė ir poetė Vaičiūnaitė. Visos gabios, gražios ir su pretenzijom. Jų filozofija nepriklausomumas ir laisva meilė.“ Kazys Almenas, „Kelionės į okupuotą kraštą“ [nepublikuotas, autoriaus archyvas], 1967 m. balandžio 20 d. įrašas.

21 Juozas Stepšys, „Didžiosios poezijos slenkstyje“, *Komjaunimo tiesa*, 1962 09 02.

Trečiajame rinkinyje *Per saulėtą gaublį* (1964), bandant atsiriboti nuo salomėjiško lyrizmo, atsiranda sovietinio avangardizmo ženklų (pvz., eil. „Ryto plakatas“): statybos, optimizmas, tas pats „tarpplanetinis“ mastelis, kuriuo paženklintas rinkinio pavadinimas ir kuris būdingas Mieželaičio bei Bložės poezijai, kosminiai laivai, lakūnai, etc.

Tyrimo tikslas

Literatūra ir reaguoja į naują tikrovę, ir sykiu ją formuoja, kuria. Tai klasikinės literatūros sociologijos nuostatos. Šiame straipsnyje Atlydžio metų Sovietų Sąjungos kontekste bus atidžiau skaitomi du tekstai, sulaukę nemenko rezonanso – Marcinkevičiaus apysaka *Pušis, kuri juokėsi* ir Baltušio apsakymas „Praėjo mergina“. Šiuose kūrinuose pasirodo ir problemos, ir požiūris į jas, kuris yra ir reprezentatyvus, ir ne toks tipiškas, nes į šiuos tekstus buvo reaguojama labai aistringai, iškart po jų publikavimo. Marcinkevičiaus apysaka buvo išversta į rusų kalbą, pripažinta geriausia žurnalo *Дружба народов* metų publikacija, Baltušio apsakymai iš knygos *Valiusei reikia Alekso* buvo perkelti į sceną, o apie apsakymą „Praėjo mergina“ nemažai diskutavo literatūrinė to meto aplinka.

Šiame straipsnyje, analizuojant tekstus socialiniame kontekste, bandoma nustatyti koreliacijas tarp ideologijos ir literatūros. Lietuvių sovietologija tą nai-vų tikėjimą pokyčiais, naujojo chruščiovinio mito kūrimą dažnai apeina arba į jį žiūri kaip į totalitarizmo laisvėjimą, kaip į etapą tarp klasikinio socrealizmo diegimo ir jo galios netekimo 8-ajame, ypač 9-ajame dešimtmetyje. Straipsnyje šie du kūriniai – puikūs pavyzdžiai, kaip asmenybės kulto kritikos laikais imtasi ieškoti naujo epochos herojaus, o sovietinė ideologija ne laisvėjo, bet ieškojo naujų formulių, kurios buvo irgi pakankamai griežtos. Anot Piotro Vailio ir Aleksandro Geniso, tai tik nauja utopijos redakcija²². Partijos suvažiavimuose ir toliau buvo keliami uždaviniai literatūrai, nubrėžiamos bendros ideologinės gairės, skelbiami nauji ideologiniai šūkių, ir visi jais turėjo vadovautis iki kito suvažiavimo. „Skaitytojui gal pasirodys keista, kad šioje vietoje pokalbis apie naujus mūsų literatūros reiškinius bus paremtas ne rašytojų kūriniais, o pastarųjų

22 Пётр Вайль, Александр Генис, *op. cit.*, p. 13.

metų partiniais dokumentais, liečiančiais literatūros ir meno klausimus“²³, – vi-sai nenustebindamas rašė literatūros kritikas Jonas Lankutis Atlydžio metais.

Straipsnyje svarstoma, kiek du pasirinkti tekstai atitinka besikeičiančią ko-munistų partijos politiką? Kas yra „teisingas“ ir „neteisingas“ jaunimas? Kokios jaunimo moralinės nuostatos ir elgesio modeliai priimtini Atlydžio ideologijai ir kaip jie pasirodo lietuvių prozoje? Kiek tos schemas importuotos, o kiek remiasi vietine kultūrine tradicija? Kokios ribos brėžiamos Atlydžio „nuoširdume“ ir „laisvėje“?

Petras-uola prieš modernistinę meilę ir modernistinį meną **Juozo Baltušio apsakyme „Praėjo mergina“**

Juozo Baltušio apsakymas „Praėjo mergina“ turėjo reaguoti į „blogą“ jaunimą. Tai nėra eilinis jaunimo auklėjimui skirtas tekstas, nes į jį reagavo net ir tuo-metiniai kolegos. Apsakymas išsiskiria schematišku siužetu bei negyvais veikėjų paveikslais, nors galima konstatuoti, kad meninę vertę turinčių lietuviškų pro-zos tekstų, kuriuose smerkiamas „neteisingas“ jaunimas, skaityti neteko. Juk autoriai visų pirma ir nori ne suprasti, o pasmerkti, todėl jokio individualaus sprendimo čia paprastai nebūna, o vadovaujamosi tik klišėmis.

Baltušio apsakymo pradžioje matome į pasimatymą einantį jauną architektą Petrą Alešiūną. Tai ikoninis 7-ojo dešimtmečio pradžios miesto peizažas: ryto vėsa, gatves laistančios mašinos, žadinančios šviesų, gaivų ir optimistišką jaus-mą, būdingą to meto fotografijomos, filmams, literatūrai. Merginos, su kuria Petras Alešiūnas susitinka, tėvas – stambios įstaigos vadovas, Liana – vienturtė jo duktė. Socialinių sluoksnių skirtumai dar labiau išryškunami aprašant Dau-norų butą. Jis didelis, aukštomis lubomis, keturių kambarių, kurių nė vienas nėra pereinamas. Skaitytojas dar kartą gauna informacijos, kad Lianos šeima nėra tipiška. Atlydžio metais, pasak Reginos Lakačauskaitės, „[b]utas turėjo tapti vientisu socialiniu dariniu: pereinamieji kambariai bei su virtuve sujungti kam-bariai turėjo žymėti naują socialinio gyvenimo kokybę bei atitikti pakitusius modernios visuomenės ‚poreikius‘: bendra visos šeimos gyvenamoji erdvė buvo

23 Jonas Lankutis, *Literatūra ir humanistiniai idealai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963, p. 9.

skirta šeimos nariams susitikti ir pasidalyti savo ‚pasiekimais‘, o ne užsidaryti kiekvienam savo kambaryje“²⁴. Kaip tik Chruščiovo valdymo metais ne tik intensyviai projektuojami ir statomi namai, bet ir standartizuojamas interjeras. Lianos kambario interjeras Petrą trikdo, nes jis pabrėžtinai individualus:

Kėdės čia stovėjo tokios trapios, jog baugu buvo sėsti ant jų, o staliukas toks žemas, jog kava čia geriama, matyt, trilinkai susirietus. Vidury kambario gulėjo kilimėlis – visas juodas, tik poroj vietų įpurkštas baltu šerkšnu, dar labiau pabrėžiančiu juodumą. Grindų parketas išdažytas keista žalsva spalva, viena kambario siena violetinė, dvi tamsiai mėlynos; ketvirtoji visa uždengta aštriai raudonos spalvos pliušu užuolaidomis.²⁵

Baltušis ypatingą dėmesį skiria ant sienų kabantiems grafikos darbams, įrėmintiems siauručiuose rėmuose, kurie Petrui atrodo „tokie pat nesuprantami, kaip ir kambario spalvos: plaukia valtis, prismaigstyta peržydėjusių pienių lyg burlaivis stiebų; karo išdeginti mūrų kvartalai, o kiekvienas mūras vis primena kokią nors žmogaus kūno dalį... Visi paveikslai vaizdavo tai, ko nemato normali sveiko žmogaus akis; ir visi piešti juodam niūriam fone, dvelkiančiam nuovargiu ir beviltiška senatve“ (VRA 163). Lianai tai aukštas ir gilus menas, o Petrui tie paveikslai nepatinka. Autorius Lianai suteikia visos kartos balsą, o toks menas esąs tos kartos adoruojamas. Petras kaip tipiškas santvarkos augintinis ilgisi to, kas tikra, nemeluota (ideologinė Atlydžio klišė – nuoširdumas), o iš Lianos lūpų jis tik girdi „miesčioniškus sapaliojimus“ ir įsivaizduoja seksualines užuominas („Stangria šlaunimi prigludo prie jo, ir jis iš karto pajuto šilumą“, VRA 165).

Novelės schemiškumą rodo visų pirma tai, kad personažai yra ideologijos suformuotų socialinių sluoksnių atstovai, o ne gyvi žmonės. Visiškai neaišku, kodėl jie yra kartu, kas yra jų bendravimo pagrindas, o rašytojui reikia kurti priešybes, jų konfliktą, todėl jie ne išsiskiria, o toliau bendrauja. Pagrindinis konfliktas užsimezga tuomet, kai prie nuošalaus ežero pora sutinka būrį jaunuolių, buvusių Lianos draugų.

24 Regina Lakačauskaitė, „Miestiečio butas sovietų Lietuvoje 1945–1990 m.: ideologijos atspindžiai gyvenamojoje erdvėje“, *Naujasis židinys–Aidai* 2010, Nr. 1/ 2, p. 18.

25 Juozas Baltušis, *Valiusei reikia Alekso*: Novelės apie meilę, Vilnius: Vaga, 1965, p. 162–163. Toliau cituojant nurodoma santrumpa VRA ir puslapis.

Petras Alešiūnas pažinojo šios rūšies jaunimą, nežinia kokiais keliais ir iš kokių džinglių atsiradusį Vilniuje. Ne kartą matė vyrukus kavinėse, sėdinčius užgesusiais žvilgsniais, abuojuais, beviltiškai senais veidais, viską išragavusius ir viskuo besibodinčius, net ir savo tikraisiais vardais. Torero, Lampeo, Bolero, – šitaip jie vadino viens kitą. Daugelis augino barzdas, vaikščiojo susikūprinę, aukštai pakėlę aštrius pečius, šliaužiančia eiseną, kalbėjo visuomet garsiai, kad gink dieve nė vienas jų išminties perlas nenukristų veltui, triukšmingai reiškė savo nuomonę meno, literatūros, muzikos, kino klausimais, pasipiktinimą „miesčioniška visuomene“ ir pasiryžimą kovoti su ja visomis galimomis ir negalimomis priemonėmis. Ir visur jiems turavojo merginos, irgi nesutaikomai nusistačiusios prieš „miesčionišką visuomenę“, o pačios nuo keturiolikos metų amžiaus dažančios lūpas ir plaukus, rūkančios cigaretę po cigaretės už kavinės staliukų, demonstruojančios savo veide didį sielvartą dėl pasaulio likimo ir beperspektyvinės šiuolaikinės jaunimo ateities – to jaunimo, kurį jos ir tikrai jos tarėsi atstovaujančios. Petras Alešiūnas visuomet šaipydamasis praeidavo pro šituos jaunus išgėvėlius, juoba gerai žinojo, kad čia ne jaunimas, o tikrai drumzlinos gyvenimo nuoviros. (VRA 177–178)

Baltušis čia sumini pagrindines „ištvirkusio“ jaunimo ypatybes, kurias reikėjo keisti: snobizmą, ištvirkimą, miesčioniškumą, moralinių vertybių degradaciją ir kt. Tariant sovietinės kritikos žodžiais, „nepateisina naujamadiškos modernistinės meilės etikos, kaip negali toleruoti perdėto manieringumo ir maijomosi modernistiniame mene ir literatūroje“²⁶.

Iš jaunimo šnekų Petras išgirsta apie penkis Lianos abortus. Jis apie tai nieko neklausinėja ne todėl, kad atsainiai žiūrėtų į tokį jaunimą ir jų pareiškimus (kaip kad galėtume pamanyti iš anksčiau pateikto jo požiūrio), bet iš baimės, kad tai gali būti tiesa. Tylėdamas parlydi Lianą namo ir dingsta ilgam, kol galų gale ją pakviečia Lianos tėvas ramiai pasikalbėti. Tačiau kalbėtis, suprasti kitą ar net normaliai išklausti „teisingas“ jaunuolis Petras nėra pajėgus. Lianai pradėjus viso gyvenimo išpažintį, jis krūpčioja, kad viskas, ką išgirdo, – tiesa. Tačiau Petras ne bando suprasti, o iškart smerkia, atstumia atgailaujančią ir supratimo prašančią Lianą, nors ji jau per pirmą susitikimą Petruui sakė, kad tai, kas anksčiau patiko, dabar kelia abejones (pvz., paveikslai ant sienų), atėjęs kitą kartą tą paveikslą jau neberado, išskyrus vieną. Į tėvo pasakojimą, kad Liana silpna ir

26 Jonas Kaminskas, *Literatūros kryžkelėse*, Vilnius: Vaga, 1968, p. 176.

kad jai reikia tokio žmogaus kaip jis, Petras tesugeba atsakyti, kad netiki jokiais pokyčiais (ką turėtų smerkti teisingi personažai ir rašytojai, jeigu niekam tikę jaunuoliai imtų keistis?). Petras kaip užsikirtęs vis perklausinėja apie abortus, apie kuriuos girdėjo iš vaikino prie ežero. Kodėl Petras siejo viltis su tokia mergina, kuri jam keldavo tik abejones ir įtarimus dėl savo pažiūrų? Autoriui būtina parodyti kontrastus, o tekstas argumentuoja taip:

Stipri, grakšti, tarytum ištekintom rankom ir kojom, su tviskančiais vandens purslais juoduose plaukuose, džiaugsmu žėrinčiomis akimis, ji atrodė kaip grožio įsikūnijimas. Ir ji buvo tik su juo. Tik su juo, Petru Alešiūnu!“ (VRA 171)

Petro tuštybės pamaloningimas ir buvo ta motyvacija, dėl ko jis siekė Lianos. Net ir išgirdęs repliką apie penkis abortus jis nenori tikėti, vis dar viliasi, kad čia kažkoks nesusipratimas. Petras niekaip nesugeba artikuliuoti situacijos, jis tik bailsi abortais, nebando net išklausti, neužduoda jokių klausimų. Jam nerūpi, kad pokyčių ieškančiai Lianai jis buvo tapęs svarbus, kad ji jame matė savo kaitos perspektyvą. Petru Alešiūnui santykiai su mergina, turinčia nemalonią istoriją, yra pražūtis, todėl ją atstumia, nesuteikęs progos bandyti keistis, ir apsakymo pabaigoje Liana nušoka į upę. Nelabai kam dėl to skauda, juk Liana priklausė drumzlinoms gyvenimo nuoviroms. Alešiūnas, žinoma, jokios kaltės nejaučia, nes ji to ir neverta („ir nebebus nieko, net gailesčio Lianai“, VRA 189). Baltušio apsakymą nuo kritikų gynusi Liudvika Lisenkaitė sugebėjo įžvelgti ir laimingą apsakymo pabaigą: „Ir vis dėlto pasirinkęs Lianos gyvenimo finalą – savižudybę, o nesugrąžinęs jos į ‚jaunų išgverėlių‘ būrį, autorius pabrėžia tos tikrosios Lianos laimėjimą.“²⁷ Tačiau dauguma to meto recenzentų gūžčiojo pečiais dėl Petro nejautrumo ir didaktikos viršenybės prieš psichologinę tiesą. Gyviausiai šį apsakymą reziumavo Vytautas Kubilius: „apsaugok mus, viešpatie, nuo susitikimo su tokiais teigiamais vyrūkais gyvenime...“²⁸

Baltušis parodo personažų tipus, sukuria siužeto schemą, nes jis žino, kas yra gerai, o kas blogai, todėl jo tekstas moralizuojantis. Lianos tėvas – valdininkas, bet prieinamas visiems, gaunantis nuo žmonos pylos už per didelį demokratiškumą. Baltušiuvi reikia parodyti, ką padarė tas per didelis demokratiškumas –

27 Liudvika Lisenkaitė „J. Baltušio novelės studentų scenoje“, *Tarybinis studentas*, 1968 06 05.

28 Vytautas Kubilius, „Novelės apie meilę“, *Tiesa*, 1965 10 31, p. 3.

sugadino vienturtę dukrą (kaltinimai iš jos lūpų vėliau: „O kas pirmasis pakvietė gydytoją abortui?“ VRA 189). Petro charakteris ir autorius žvilgsnis tvirti kaip moralinis komunizmo statytojo kodeksas, ir nors kodekse minimi humaniški santykiai ir abipusė pagarba tarp žmonių, nesitaikstymas su dykaduoniais ir kitokiais komunizmo priešais daug svarbesnis.

Atrodo, kad Baltušis savo tekstu reagavo į tai, ką matė aplink. Pasak podukros Dagnės Jakševičiūtės, Baltušis „nemokėjęs fantazuoti, todėl charakterius ir siužetus tiesiog imąs iš gyvenimo. Daugiausiai – iš savo paties“²⁹. Pats Baltušis tikino: „Laikausi net pažiūros, kad kiekvieno rašytojo kūryba, kokios krypties ar žanro ji būtų, visuomet yra ne kas kita kaip rašytojo autobiografija. Ne toji, žinoma, kurias surašome turistinių kelionių anketose, o visas rašytojo išgyvenimų kompleksas.“³⁰ Kad Baltušį iš tiesų erzino toks jaunimas, randame patvirtinimą ir jo laiške Antanui Venclovai:

Ateina žmonės kažkokie nusiaubti, ištuštinti, dvasiškai pavargę, su Kafkos tomeliu rankose vietoj maldaknygės. Kitą sykį net pagalvoji: ar ne verčiau maldaknygė, negu Kafka? Tenai bent kažkoks dievas, o čia – nieko švento, bedugnės skardis, miglos, tamsybė.³¹

Baltušio rūpesčiai ir dviejų blogybių alternatyvos nėra atsitiktinės. Pasak istoriko Arūno Streikaus, „[p]aradoksalu, tačiau du svarbiausi sovietų moralinės cenzūros taikiniai buvo naujosios seksualinės revoliucijos recepcija ir neišnykstanti religijos įtaka žmonių elgesiui“³². Gyvenime dažnai įsimylėdavęs, literatūroje Baltušis užėmė kietą tarybinio moralisto poziciją. Pasak Jakševičiūtės, apsakymas „Prašėjo mergina“ iš esmės buvusi polemika su to meto „auksiniu jaunimu“:

Baltušis, pasitaręs su Churginu, įsijungė į tą diskusiją laikraštyje ir pasakė: pirmiausia reikia įsimylėti, pirmiausia turi būti jausmai, nevalia apsiriboti vien fiziologiniais

29 Dagnė Jakševičiūtė, *Gyvenom socializme: Prisiminimai apie Juozą Baltušį*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 235.

30 Cit. iš: Dagnė Jakševičiūtė, *op. cit.*, p. 235.

31 Juozo Baltušio laiškas Antanui Venclovai, 1968 06 30. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto rankraščių skyrius, f. 5 / 1891.

32 Arūnas Streikus, „Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2018, p.175.

džiaugsmiais, suvulgarinti meilės. Daug kas, ypač auksinis jaunimas, šaipėsi iš tokių idealistinių deklaracijų. Ir tada, kaip atsakas į tas diskusijas, „Pergalės“ žurnale buvo išspausdintos trys Baltušio novelės apie meilę: „Rusės meilė“, „Praėjo mergina“, „Tolimas aidas“. Novelėje „Tolimas aidas“ nesunku rasti paralelių su tikroju rašytojo gyvenimu, o po antrašte buvo dedikacija: „Skiriu Egidijai S“. Baltušio raštuose to įrašo nebeliko.³³

Nors Baltušis ir gaudavo leidimus dukroms į uždaras užsienietišku filmų peržiūras, kur rinkdavosi „auksinis jaunimas“, pats jų nežiūrėdavo, jam buvo tiesiog neįdomu³⁴. Greičiausiai kaip ir jo personažas Petras Alešiūnas jis net nebandė jų suprasti. Artimiau Baltušį pažinoję kolegos rašytojai tuščią jo moralizavimą matė ir reagavo į jį, žinoma, privačiai. Štai Mykolas Sluckis rašo Eduardui Mieželaičiui į Maskvą:

Naujienų nedaug. „Svarbiausia“ – Baltušio grįžimas iš Amerikos. [...] Šiomis dienomis pasirodė „Pergalės“ 12-tas numeris su apsakymu, apie kurį aš Tau pasakojau. Pasižiūrėk pas Belą. Tiesa, matyt, Amerikos poveikyje spėjo pakeisti pavadinimą. Dabar vadinasi ne „Atėjo dievas bažnyčion šiukšlinon“, o paprasčiau – „Praėjo mergina“. Bet viskas paliko, kaip ir buvo. Visi, kas skaito, spjaudosi ir piktinasi. Tačiau visa ta dviguba jo buhalterija vėl liks žinoma tik „literatūrninkam“ ir „okololiteratūrninkam“. Gi liaudyje jis dabar garsės kaip nepaprastas tolerantas ir demokratas – kaipgi, Amerikos neskriaudžia! Būtų juokinga, jeigu nebūtų taip liūdna.³⁵

Kita vertus, Baltušio moralizavimas ir schematiškumas nėra jokia išimtis, jaunimo auklėjimas ir kritika tapo daugelio kūrinių bendrąja vieta. Pavyzdžiui, net ir Aldonos Liobytės knygoje *Tėveli, būk mažas* (1973) šis socialinis sluoksnis ne tik moralizuojamas dėl veltėdžiavimo, nepriimtinos moralės, bet ir aki-vaizdžiai kriminalizuojamas. Panašiai kaip ir Baltušio apsakyme, šie neteisingai besielgiantys sovietiniai piliečiai vargu ar išvis vadintini žmonėmis. Didesnio visuomeninio užriebio turbūt ir būti negalėjo – tai Atlydys su stalinistinio požiūrio priegaidėmis.

33 Dagnė Jakševičiūtė, *op. cit.*, p. 134.

34 *Ibid.*, p. 132.

35 Literatūros ir meno archyvas, Eduardas Mieželaitis, f. 27, ap. 2, b. 577, l. 3–4.

Justino Marcinkevičiaus Romo metamorfozės

Marcinkevičius ne kartą – ir tuo metu, kai rašė *Pušį, kuri juokėsi*, ir vėliau, kai aiškino apysakos atsiradimo kontekstus – yra pažymėjęs, kad tuomet jam meno ir tikrojo gyvenimo, jaunimo pasaulėžiūros klausimai buvo svarbūs, jis pats ieškojo atsakymų, ir šia prasme kūrinys yra autobiografiškas. Be abejonės, aptariamoji apysaka buvo reakcija į tai, kas vyksta aplinkui.

Pagrindinis apysakos personažas – diplominį darbą rengiantis dvidešimt trejų dailininkas Romas su išdidintu *ego*, stojančiu į tą vietą, kur senelis matė Dievą, o tėvas – likimą, ginantis formalizmą, bendraujantis su keliais bičiuliais, kurie vienas kitą vadina genijais ir į kitus žiūri atsainiai ar netgi su panieka. O Romo kambario langas žvelgia, žinoma, į Vakarų, ir jis niekada nemato tekančios saulės. Jis atsainiai vertina pokarį išgyvenusią vyresniąją kartą, negerbia tėvo, o paaiškėjęs, kad sesuo Julė yra įsivaikinta, ima prie jos priekabauti. Iš Romo elgesio nelabai matyti, bet kiti veikėjai konstatuoja, kad jame „daug pykčio, tulžies ir neapykantos“, kad jis „nieko nemyli – nei žmonių, nei daiktų. Ir niekuo netiki...“³⁶. Žinoma, Romas nėra nutapęs artimiausių žmonių portretų.

Koncentruota tokio jaunimo, į kurį nukreipta Marcinkevičiaus kritika, charakteristika galėtų būti ir Romo tėvo dienoraščiai:

Tačiau man labai skaudu, man iki ašarų gaila gabių žmonių, kurių veidai tarsi užantspauduoti totalinio nihilizmo, pasaulinio liūdesio, neigimo, visuotinio nepasitenkinimo, kažkokio mirties kulto antspaudais. Nėra idėjų, nėra tikėjimo, nėra tiesos, ir visa, kas turi tikslą, kryptį ir judėjimą, yra tiktai beprotybė, vienintelė tiesa yra yra tiktai mirties tiesa. Gyvenimas – tai tik trumpas, kvapą užgniaužiantis šuolis iš nežinios į nežinią. Šie žmonės (aš su didelėm išlygom vadinu juos žmonėmis) yra seksualiniai vienetai, o ne visuomeniniai vienetai. Būtent vienetai. Ir būtent todėl, kad jie – seksualiniai vienetai, jie yra giminingi realių seksualams, tai yra paprastiesiems miesčionims, užsidariusiems nedideliame daiktų pasaulėlyje. [...] Aš susipažinau su jo draugais, su kuriais jis gali per naktis be tikslo kilnoti ir perstatinėti dar labiau betiksles idėjųkštes ir didžiulius savo drąsa ir originalumu. Mane nustebino, kad beveik visi jie, kaip sakoma, ne pirmoji karta priekalo, augę dažniausiai inteligentiškose šeimose ir niekada nežinoję, kiek kainuoja kilogramas duonos. (R5 98–99)

36 Justinas Marcinkevičius, *Raštai*, t. 5, p. 51. Toliau cituojant nurodoma santrumpa R5 ir puslapis.

Tėvo dienoraščio pasaže suminėtos pagrindinės jaunimo savybės, kurias kritikavo to meto ideologija, kurios būdavo svarstomos įvairiuose plenuose, suvažiavimuose, susirinkimuose: „Iš kur jie tokie atsirado? Kodėl jie tokie? Gal jie mokėsi ne tarybinėje mokykloje, gal juos supa kažkoks kitoks, ne mūsiškis gyvenimas? Ne. Jie tiesiog leido sau per daug užmiršti, su koku skausmu, per kokias kančias žmonija išnešė juos, pastatė ant savo kraujo ir pelenų, parodė saulę ir pasakė: ‚gyvenkite!‘ Neapsieita čia ir be miesčioniškumo – šįkart intelektualinio – recidyvų...“³⁷

Pats Marcinkevičius rūpinosi literatūros ryšio su liaudies gyvenimu glaudinimo klausimais³⁸, diskusijomis apie tai, kaip nuo tikrovės atitrūkusius jaunuosius rašytojus grąžinti prie realaus gyvenimo (tuo metu rašytojams buvo organizuojamos komandiruotės į statybas, gamyklas, fabrikus, pramoninius laivus). XX suvažiavimas buvo įpareigojęs „tarybinę literatūrą neatsilikti nuo veržlaus tarybinio gyvenimo tempo, savo idėjiškumu ir meniniu meistriškumu užkariauti tvirtą priešakinę vietą pasaulinėje literatūroje“³⁹. Pavyzdžiui, Rašytojų sąjungos Poetų sekcijos susirinkime (1959 03 30, pirmininkas Algimantas Baltakis) buvo numatyta tautosakos ekspedicija Latvijoje (3 žmonės), išvyka į Kėdainių rajoną susitikti su kolūkiečiais, Paulių Širvį ketinta komandiruoti į MMS, taip pat į HES, planuotos kelionės su botanikų ir geologų ekspedicijomis⁴⁰. Literatūros suartinimas su gyvenimu įgavo masiškumo, kiek vėliau pradėtas organizuoti Poezijos pavasaris, savotiškas kitas to suartėjimo programos etapas. O jaunimas su gyvenimu suartėdavo keliaudami autostopu po Sovietų Sąjungą ir ieškodami nuotykių.

Apsakos Romas gal ir nepriklauso „auksiniam jaunimui“, bet jo buities neslegia jokie rūpesčiai, namų ūkiu rūpinasi „ateinanti tetulė Anastazija“, jis važinėja nauju motoroleriu, bendrauja tik su panašiu į save jaunimu – ambicingais menininkais, bandančiais ieškoti kitų raiškos formų ir žinių šaltinių, negu siūlo sistema. Romo tėvas – baltų filologijos profesorius, rašantis sinonimų žodyną ir dažniausiai su sūnumi bendraujantis tik tada, kai šiam prireikia pinigų. Bet koku

37 Romana Dambrauskaitė, „Upė bus švari“, *Literatūra ir menas*, 1961 11 25.

38 Nikita Chruščiovas, „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“, *Pergalė*, 1957, Nr. 10, p. 3–19.

39 Lionginas Šepkus, *Lietuvių literatūros vadovėlis*, d. 3, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960, p. 272.

40 Poetų sekcijos susirinkimo, įvykusio 1959 03 30, protokolai, Literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 429, l. 4.

atveju „neteisingą“ jaunimą vienijo ne tiek kilmė, šeima ar socialinė padėtis, kiek jų pasaulėžiūra ir kultūrinės praktikos. Romo ir jo draugų skonis ir pažiūros vaizduojamos pagal tai, kas tuo metu buvo apibūdinama kaip „formalizmas“, „dekadentizmas“ ir panašūs ideologiniai raktažodžiai. Viena pirmųjų apysakos scenų, kurioje pristatomas ir portretuojamas visas draugų būrelis, yra susibūrimas pas Romą, kur jis skaito referatą „kultūros filosofijos klausimu“, pristato Osvaldo Badlerio filosofiją (Oswaldo Spenglerio ir jo kultūros saulėlydžio parafrazė).

Apysakos autorius Romo ir jo bičiulių svarstymus rodo kaip neturinčius jokio rimtesnio pagrindo, su jais nesunku diskutuoti ir juos sugriauti. Kaip liudija kino režisierius Chucijevas, „[d]ar gerai prisimenu Gagarino skrydį 1965-aisiais. Atvažiavau į studiją ir pasakiau: ‚Vaikinai, mūsų juosta turės nemalonumų. Mes į kosmosą išskridome, o mūsų juosta apie tai, kad jauni žmonės kamuojasi, kaip gyventi. Kaip jie gali kamuotis, kuomet mūsų tokie pasiekimai?‘ Ir aš buvau teisus.“⁴¹ Komplikuotos egzistencinės problemos, pesimizmas ne tik buvo apšaukiami mada, jie toje sistemoje tiesiog negalėjo būti nuoširdūs. Šalyje, išgelbėjusioje pasaulį nuo pražūties, pesimizmui nėra jokio objektyvaus pagrindo.

Iš kaimo kilęs paprastas ir tvirtai ant žemės stovintis Romo bendrakursis Gailiūnas klausia: „Iš kur tas persisotinimas, tas nuovargis, iš kur tas, vėl jūsų žodžiais tariant, totalinis pesimizmas?..“ (R5 34). Snobiškam jaunuoliui priešprieša yra kaimas, kolūkis (nakvynė su Jule pas „paprastą“ močiutę) arba darbininkiškas miestas (Julės apsisprendimas ne iš karto stoti į konservatoriją, o metus padirbėti audimo fabrike, kur audžia stilizuotus liaudies ornamentus). Taigi apysakoje įgyvendinama programa, turėjusi jaunimą suartinti su „tikru“ gyvenimu. Gailiūnas, sofistikomis nesugadintu kaimietišku protu (kaimietiškas protas ir tegali būti naivus, paprastas ir teisingas), nuolat demonstratyviai baknoja į Romo mąstymo ir tapymo trūkumus, klaidas, silpnąsias argumentų vietas. Ir Gailiūnas yra teisus nuo pat apysakos pradžios iki pabaigos, nė sykio niekas rimtai nesuabejoja jo pozicija, net ir Romas tai supranta, tik negali sau leisti to pripažinti. Gailiūnas panašus į vientisos pasaulėžiūros Baltušio Petrą Alešiūną. Gailiūnui Romo veikla atrodo tiesiog tuščias mados vaikymasis: „Tu apmovei Badlerį su jo pesimizmu, kaip septyniolikmetė mergaitė apsimauna juodas kojines. Originalu, drąsu ir turbūt madinga, tik nežinau, ar ilgam“ (R5 36). Gailiūno

41 Марлен Хуциев, „Десять шестидесятников о своей молодости“. Prieiga internetu: <https://arzamas.academy/materials/428> [žiūrėta 2018 05 01].

pasaulėjautos atrama net ne komjaunuoliški įsitikinimai, o tiesiog kaimietiškas pasaulio vertinimas, o iš šios perspektyvos nieko nėra laikiniau kaip miestietiškos mados. Beje, ir juodos kojinės čia turbūt paminėtos neatsitiktinai. Violeta Palčinskaitė prisimena jaunystės metus su Judita Vaičiūnaite: „Juodom skarom, juodom kojinėm apsirėdžiusios jautėmės tokios kitokios, tokios svarbios, tokios ypatingos, kad dabar juokinga.“⁴²

Marcinkevičiaus karta, svajojusi ištrūkti iš kaimo, į miestą atsivežė kaimietišką požiūrį ir vertinimą, mieste gyveno kaimo idealais. Miestiško gyvenimo, inteligentijos vertinimas visada buvo kur kas komplikuočiau negu kaimo, kuriam buvo jaučiama nostalgija. Ir tas požiūris hibridiškai sutapo su komunistine ideologija, kuriai inteligentija taip pat buvo įtartina, nepatikima, o sveika tik darbininkų klasė. Marcinkevičiui apysakoje jaunas žmogus su tranzistoriumi, mėgstantis džiazą, yra iš esmės kitas, svetimas, kartu ir tuščias, bedvasis. Miestiečiai esą negali būti nuoširdūs, darbštūs (įdomus sutapimas su valdžios keliamomis bylomis už veltėdžiavimą, pavyzdžiui, 1964 m. veltėdžiavimu apkaltintas Brodskis buvo nuteistas ir ištremtas į Norinskajos kaimą Archangelsko srityje).

Iš esmės *Pušies, kuri juokėsi* autoriaus pozicija sutampa su paties Marcinkevičiaus tuometiniu požiūriu, kiek jį galime tapatinti su *Dienoraščių be datų* pasakotoju. „MINTIES skurdumas, neturėjimas ką pasakyti dažnai slepiasi po sujaukta, tariamai giliamintiška forma“ (R5 123). Debatuose apie meną autorius užima konservatyvią poziciją. Jis stovi žemės, meilės, išminties, klasikos, liaudiškumo pusėje ir apysakoje pagrindiniam personažui diegia tas vertybes:

Žinai, ką aš su tavim padarysiu? Pirmiausia už sprando, prilenksiu ir pabadysiu tavo nosimi į juodą žemę – ir būtinai toje pačioje vietoje, kur tu ką tik nusispjovei. Paskui nuvesiu į didelį gelžbetoninių konstrukcijų cechą, kad tu iš karto pajustumei, koks esi menkas, parodysiu aukštakrosnėse verdantį plieną, kad pagaliau tu suprastum, koks esi šaltas. Pastatysiu prie elektroninės skaičiavimo mašinos, kad savo dideliu protu suvoktumei, koks vis dėlto tu esi kvailas. (R5, 110)

Nors Atlydžio metais erotika vėl tapo tema, tačiau panašu, kad kaip nors reflektuoti erotiką *Pušyje, kuri juokėsi* dar per anksti, kaip beje, ir Baltušio apsakyme, kuriame tiek jos ir tėra, kiek kalbama apie abortus. Tėvas net ginasi, teisina-

42 Pokalbis su Violeta Palčinskaitė 2018 03 02. Autoriaus archyvas.

si Romui, kad Julė nėra dukra nuo kitos moters, su kuria jis galėjęs jos susilaukti po žmonos mirties. Čia galima prisiminti, kad erotika kiekvienoje utopijoje yra išstumiamą. Juk ir 1960 m. *Pergalės* žurnale išspausdintas Vytauto Sirijos Giros romanas *Voratinkliai draikės be vėjo* kritikuotas dėl erotinių scenų ir atskira knyga galėjo būti išleistas tik 1968 m. Pasak Lankučio, „romanas susilaukė griežtos kritikos ir, matyt, žymesnio auklėjimo vaidmens negalės suvaidinti“⁴³. Auklėjimasis vaidmuo Atlydžio laikais vis dar buvo svarbus. Marcinkevičius, dirbęs su jaunaisiais Rašytojų sąjungoje, apysakoje irgi kėlė tikslą perauklėti savo herojų. Kiekviena situacija atakuoja Romo „stiklinį gaubtą“. Bendravimas su Jule, tėvu, bendramoksliau Gailiūnu, dailės mokytoju Navicku, rankos paspaudimas degalinės darbuotojui ar pamatytas saulėtekis, galiausiai tėvo mirtis padeda Romui keistis, suprasti, kad nieko nemylėjo, ir apysakos pabaigoje jis jau bando piešti taip, kaip reikalauja Atlydžio dvasia.

Išvados

Marcinkevičiaus ir Baltušio kūriniai yra Atlydžio euforijos ir utopijos tekstai, reaguojantys į to meto realijas ir vertinantys jas partiniu žvilgsniu, tvirtinantys Atlydžio ideologiją. Veržlumas, racionalus tikslo turėjimas, puritoniškumas, tikėjimas auklėjimu, visuomenės be prieštaravimų siekis ir kiti klasikinių utopijų bruožai pasirodo šiuose tekstuose.

Atlydžio mitas kūrė pasakojimą, kuriame turėjo būti išaukštintas naujas, laimingas žmogus, septynmyliais žingsniais žygiuojantis į visos šalies ir savo asmeninę laimę. Čia nebuvo vietos problemoms, komplikacijoms, nebent tik kliūtims, kurias jis be vargo įveiktų. Ir nors sąlygiška Atlydžio laisvė, optimizmas, romantika, individualizmas turėjo būti tikslingi ir teisingi, pats jaunimas ideologams tebuvo medžiaga, iš kurios reikėjo išauklėti pavyzdinius piliečius. Tokias nuostatas įkūnija abu kūriniai. Baltušis atvirai rodo, kaip demokratiškas, liberalus požiūris į vaikų auklėjimą priveda prie tragedijos, Marcinkevičiaus atveju Romo tėvas sūnui tiesiog neskyrė laiko ir meilės. Abu rašytojai savo kritikuojamus ir auklėjamus personažus Romą ir Lianą vaizduoja tarsi

43 Jonas Lankutis, „Literatūra ir komunistinė visuomenė“, in: *Literatūra ir kalba*, t. 6, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1962, p. 1.

gyvenančius saloje arba po gaubtu, atsiskyrusius nuo tikro gyvenimo, besikuriančius ne tik atskirą, bet ir visiškai neteisingą pasaulį. Tik Romas keičiasi, o Baltušio Petras netiki pokyčiais, nors Liana tarsi ir rodo pastangas. *Pušyje, kuri juokėsi* tie pozityvūs pokyčiai atrodo dirbtiniai ir pritempti prie reikalingos schemos. Beje, Jono Griniaus nuomone, toks jaunų žmonių pasmerkimas apysakoje „liudija baimę dėl negausių augančių intelektualų, kuriuos gimdo privilegijuota sovietinė „naujoji klasė““⁴⁴.

Marcinkevičiaus apysakoje gausu tuo metu vyravusių bendrybių, kurios įprastos tokio jaunimo kritikoje. Asocialūs, atitrūkę nuo visuomenės ir realaus gyvenimo, ciniški, vertinantys sofistikuotą mąstymą ir formalizmą, nenuoširdūs, destruktyvūs ir šiek tiek pavojingi sveikai tarybinei liaudžiai jaunuoliai buvo netoleruojami. Abiejuose kūrinuose, o ypač *Pušyje, kuri juokėsi*, veikia ne tik komunizmo statytojo kodeksu paremti etiniai vertinimai, bet ir lietuviško kaimo etosas. Kaimo kultūros ir sovietinio diskurso puritoniškumas, konservatyvumas šiuo atveju persidengia.

Nors šiame straipsnyje „auksinio jaunimo“ vaizdavimas to meto kultūroje pateiktas gana fragmentiškai, tačiau aišku, kad abu kūriniai akivaizdžiai komunikuoja su tuometiniu ideologiniu kontekstu, ir šia prasme nėra išskirtiniai.

Gauta 2018 09 25

Priimta 2018 10 17

44 Jonas Grinius, „Lietuviai studentai dabartinėj Lietuvos literatūroj“. Prieiga internetu: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=244%3A196309&id=3645%3A1&option=com_content&Itemid=280 [žiūrėta 2018 05 15].

Bearded, Sad, and Carrying a Small Volume of Kafka's Writings: the Golden Youth of the 1960s in the Lithuanian Prose

Summary

„Youth“ is one of the most important keywords of the Khrushchev Thaw. Undoubtedly, it was part of the ideology of the era – a young, impetuous, enthusiastic person, who keeps rushing to the romantic horizons and experiences an elevated sense of freedom in a totalitarian state. This was the response of the Khrushchev era to Stalin's personality cult. The author of the article, by using the cultural and political context of the Thaw, reads two works – long story *The Pine That Laughed* (*Pušis, kuri juokėsi*) by Justinas Marcinkevičius and short story *A Girl Passed By* (*Praėjo mergina*) by Juozas Baltušis.

These works by Marcinkevičius and Baltušis are the texts full of euphoria and utopia typical for the Thaw, which respond to the realities of that time and evaluate them from the aspect of the communist party, also confirming the ideology of the Thaw. Impetuosity, rational having of a purpose, puritanism, faith in education, the pursuit of a society without contradictions, and other traits of classical utopias are found in these texts. In both cases, the official ideology coincides with the conservative rural ethos and the opinion on youth morality that stems from it. The analysis of the works shows the ways in which depiction of the youth correlates with the cult of youth typical of communist ideology of those times, while the critique of the youth corresponds to the official image of a young person.

Both writers portray their criticized and re-educated characters (Romas and Liana) as living on an island or under a bell jar and building their separate, but also completely wrong world. They are asocial, deviated from society and real life, cynical, appreciating sophisticated thinking and formalism, insincere, destructive and somewhat dangerous to the healthy Soviet society. Both authors show in their works that such young people are at risk of tragedies in their life. The only alternative is the exemplary path of the Soviet youth.

Keywords: the Soviet era, the Thaw, youth in literature, Justinas Marcinkevičius, Juozas Baltušis, ideology.
